

СТРАТЕГІЧНІ НАСТУПАЛЬНІ ОЗБРОЄННЯ: ЧИННИК СТРИМУВАННЯ ЧИ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ?

Соболев Андрій Аркадійович,
кандидат політичних наук

Проаналізовано сучасну політику США, Росії та Китаю щодо розвитку ними стратегічних ядерних сил відповідно до чинних національних законодавств, розглянуто специфіку відносин між ними з питань ядерного стримування, визначено характерні ознаки розвитку майбутньої воєнно-політичної обстановки в глобальному та регіональному вимірах, впливи зазначених процесів на зовнішню та безпекову політику України.

Ключові слова: стратегічні ядерні сили, політика ядерного стримування, ПРО, світове лідерство, АТР.

З появою наприкінці першої половини ХХ ст. ядерної зброї відбувся перегляд колишніх уявлень про зовнішню політику. Поява ж у держав розвиненого ядерного потенціалу стала «вагомим аргументом» впливу на реалізацію геополітичних амбіцій світовими центрами сили. Зазначені чинники дали поштовх до розвитку нової теорії американської школи політичного реалізму. Одним із класиків цієї школи є Ганс Моргентау (1904–1980), який боротьбу за владу у сфері міжнародних відносин ототожнював із боротьбою держав за ствердження своєї силової переваги та впливу у світі. З появою ядерної зброї Г. Моргентау переглянув колишні уявлення про зовнішню політику і розробив відому формулу про чотири парадокси стратегії ядерних держав [1].

З виходом у світові лідери у ХХІ ст. нового геополітичного гравця – Китаю, який натеper володіє третім, після США та Росії, ракетно-ядерним потенціалом і посідає третю сходинку в рейтингу країн з найбільшими у світі витратами на оборону, питання майбутньої побудови відносин з ядерного стримування між «трійкою» цих держав стало наріжним каменем стратегічної стабільності. Водночас її конструкція, яка склалася за часів холодної війни, починає давати тріщини під дією нових загроз, амбіційних геополітичних програм зазначених держав в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), а також через суперечливу позицію сторін щодо планів США з розміщен-

ня регіонального сегмента протиракетної оборони (ПРО) у Європі. Отже, **проблемою, що досліджується**, є визначення впливу зазначених процесів на міжнародну та регіональну безпеку на середньострокову стратегічну перспективу.

Дана проблематика завжди була в центрі уваги міжнародних та вітчизняних експертів. На різних етапах розвитку геополітичного протистояння США – СРСР (РФ як правонаступниці колишнього СРСР) проблемами ядерного стримування, паритету, скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО) та ін. займалися цілі інститути та міжнародні центри, сотні науковців, перелік прізвищ яких міг би зайняти не одну сторінку. В українському експертному середовищі ці проблеми висвітлювалися такими науковцями як В. П. Горбулін, А. І. Шевцов, Г. М. Перепелиця, С. Й. Аппатов, О. С. Бодрук, В. М. Чумак, Є. Є. Камінський, О. Я. Маначинський, І. М. Коваль та ін. Серед американських учених слід згадати праці К. Алена та І. Мевалона, Т. Алперовиця, М. Банді, Л. Блумфілда, Б. Стівенса, К. Грея, Т. Грема, Р. Джервіса, Дж. Кеннана, А. Коена, Г. Кіссінджера, М. Мандельбаума, Д. Тарра, Т. Шеллінга та ін.

Російські дослідження представлені цілими школами з проблематики стратегій ядерного стримування, ядерного паритету, впливу новітніх технологій на забезпечення ядерного стримування, нерозповсюдження ядерної зброї, технічних аспектів ядерної зброї тощо.

Відомими представниками російської наукової думки в даній галузі є А. Арбатов, С. Рогов, К. Сорокін, І. Зевельов, В. Кременюк, М. Хрустальов, П. Циганков, П. Золотарьов, В. Єсін, М. Вільданов, А. Полунін, С. Ніколаєв, В. Іванов, В. Кашин та багато ін.

Водночас кардинальні зміни в сучасній геополітичній обстановці, пов'язані з розпадом колишнього Варшавського блоку та СРСР, закінченням періоду холодної війни, утворенням низки нових незалежних держав, у тому числі України, яка отримала у спадок третій у світі ядерний потенціал і відмовилася від нього, значні скорочення СНО основними ядерними державами і боротьба за оволодіння ядерною зброєю іншими країнами, зміщення гео економічної, а відтак і геополітичної вісі світового розвитку в Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР), – усе це докорінно змінює розклад сил, обстановку та вектори розвитку в сучасному світі й потребує нових досліджень.

Мета даної статті – розглянути актуальні проблеми та специфіку відносин між США, Росією та Китаєм у сфері стратегічних ядерних озброєнь відповідно до чинних міжнародних угод та їх національних законодавств, а також визначити характерні ознаки розвитку майбутньої воєнно-політичної обстановки в глобальному та регіональному вимірах, можливого впливу зазначених процесів на зовнішню та безпекову політику України.

Як уже зазначалося, Україна на початку 90-х років минулого століття володіла потужним ядерним потенціалом (він складався з 1800–1900 ядерних боезарядів стратегічного призначення та близько 2600 боезарядів тактичної ядерної зброї) [2], який натеper майже міг дорівнювати нинішнім потенціалам США та Росії. Однак драматичні події тих часів, пов'язані з руйнуванням промислового потенціалу країни, економічним занепадом, гіперінфляцією тощо, на тлі шаленого зовнішнього і внутрішньополітичного тиску противників і прихильників подальшої ядерної політики держави поставили воєнно-політичне керівництво України перед складним вибором щодо подальшої долі такої спадщини. У цих складних умовах офіційний Київ прийняв рішення щодо ядерного роззброєння та слідування без'ядерним курсом. Хтось може поставити під сумнів «добровільність» такого вибору, але все-таки це був вибір України. У березні 2012 р., послідовно впроваджуючи політику без'ядерності, наша держава (вже цілком за своєї доброї волі) завершила вивіз зі своєї території останньої партії високозбага-

ченого урану¹, закріплюючи тим самим незворотність і правильність такого вибору.

Проте сучасні реалії не підтверджують «оптимізм» України щодо ядерного роззброєння. Розвиток стратегічних ядерних сил продовжується, взаємовідносини із питань ядерного стримування між провідними геополітичними гравцями – США, Росією і Китаєм загострюються і стають головним конфліктогенним потенціалом при забезпеченні міжнародної безпеки у XXI ст. Кількість держав, що прагнуть приєднатися до «ядерного клубу», зростає і причини цих прагнень різні. Дехто з державних лідерів бідних країн (Північна Корея, Іран) вважає, що ядерна зброя може стати стримуючим чинником та «аргументом впливу» в геополітичному протистоянні зі своїми сусідами, забезпечить невтручання інших держав – світових центрів сили в їх авторитарну внутрішню політику. Дехто з лідерів ядерних держав вважає, що нарощування ядерного потенціалу може збільшити їх «геополітичну вагомість» і змусить інших суб'єктів міжнародних відносин сприймати їх як поважних геополітичних акторів, що матимуть спроможність регіонального зовнішньополітичного впливу. Між тим, зазвичай, такі країни, навпаки, перетворюються на ізгоїв світової спільноти.

Отже, у сучасному світі політика реалізму ще тривалий час залишатиметься для більшості держав провідною стратегією забезпечення національної безпеки, а розвинений ядерний потенціал залишатиметься певним «страховим полісом» безпеки та інструментом гарантій союзникам. Утім, провідні ядерні держави розуміють, що ядерна зброя вже не може слугувати інструментом досягнення військових цілей, тому розглядають її передусім як інструмент політики. Тобто перший парадокс формули Г. Моргентау, що у політиці ядерних держав «одночасно із прагненням використовувати ядерну або іншу силу у міжнародних відносинах існує і страх удатися до неї через загрозу загальної ядерної катастрофи» [1], залишається актуальним і сьогодні.

Розглянемо далі детальніше ядерну політику та специфіку відносин із питань ядерного стримування між провідними ядерними державами світу.

¹24 березня Україна завершила вивіз зі своєї території останньої партії високозбагаченого урану (19 кг відпрацьованого урану), у повному обсязі виконавши зобов'язання, взяті під час Вашингтонського саміту з ядерної безпеки у квітні 2010 р.

Сучасна політика провідних ядерних держав щодо розвитку стратегічних ядерних сил (СЯС)

Політика США щодо розвитку СЯС.

Протягом останніх років питання забезпечення ядерної безпеки викликають найбільшу стурбованість у зовнішньополітичній діяльності Вашингтона. І хоча політичне керівництво Сполучених Штатів усіма способами намагається знизити ядерну загрозу й сповільнити розвиток ядерних технологій у світі, «ядерна безпека була й залишається основною проблемою для президента США» [3].

Сучасна політика США в ядерній сфері визначена Національною оборонною стратегією (2012), Національною воєнною стратегією (2011), Національною стратегією боротьби з тероризмом (2011), Стратегією національної безпеки (2010), Ядерною доктриною (2010), а також міжнародними договорами та угодами. Головним її пріоритетом, як зазначається в останній версії ядерної доктрини США (2010), є «запобігання ядерному тероризму і ядерному розповсюдженню» з одночасним продовженням скорочення американського ядерного арсеналу. Також США мають намір зберігати потенціал, достатній для «підтримки стратегічного балансу з іншими ядерними державами, стримування потенційних противників і підтвердження своїх зобов'язань із захисту країн-союзниць» [4].

Хоча стратегічні та воєнно-доктринальні документи США (2010–2013 рр.) допускають превентивне застосування Пентагоном ядерної зброї, пріоритетним напрямом розвитку американських СЯС визначено підвищення акценту на оборону (ПРО), стратегічні високоточні системи у звичайному оснащенні й перенесення «проекції сили» в АТР. Зазначені чинники матимуть вагомий вплив на стратегічний баланс і взаємовідносини з питань ядерного стримування з іншими державами ядерної «тріади» – Росією та Китаєм.

Довідково. За інформацією Держдепартаменту США (на 1.03.2013 р.), Сполучені Штати мають на озброєнні **792** розгорнутих і **1028** сумарно розгорнутих і нерозгорнутих стратегічних носіїв (включаючи пускові установки МБР, БРПЧ і важкі бомбардувальники), з **1654** розгорнутими стратегічними ядерними боєголовками [5].

Одним із найважливіших чинників, що впливає на параметри ядерного потенціалу США, є безперервний переговорний процес між ними і Росією щодо скорочення стратегічних ядерних сил.

них наступальних озброєнь (СНО). Слід гадати, що в серпні 2008 р. цей переговорний процес фактично зайшов у глухий кут – РФ і США фактично стояли на порозі нової холодної війни. Підписання у 2010 р. нового Договору про СНО (за російською термінологією – СНО-3) відсунуло загрозу ядерної гонки озброєнь до кінця нинішнього десятиліття. Втім, американські сенатори під час ратифікації зазначеного документа дописали, що «преамбула нового Договору про СНО не накладає ніяких юридичних зобов'язань на Сторони» [6]. Наслідком такого «тлумачення» стало розгортання глобальної системи ПРО США та реалізація комплексу заходів щодо створення до 2020 р. повномасштабного регіонального сегмента ПРО США у Європі.

Понад півстоліття, будучи беззаперечним лідером у розвитку СЯС, офіційний Вашингтон намагається на принципах паритету і прозорості максимально понизити рівні наявних ядерних потенціалів держав ядерного клубу (передусім РФ). Ініціатива подальшого скорочення ядерної зброї закладена й у черговій доповіді президенту США, підготовленій на початку лютого 2013 р. за участю Пентагона, Держдепартаменту, Ради національної безпеки й американського стратегічного командування. За підрахунками авторів доповіді, США необхідно від 1000 до 1100 ядерних боєголовок, тоді як Договір СНО-3 дозволяє мати майже вдвічі більше [7].

Однак, незважаючи на американське лідерство в СЯС, військові експерти звертають увагу на те, що із закінченням холодної війни стан стратегічних ядерних озброєнь США потребує суттєвої модернізації наявних важких міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), які морально й технічно застаріли, а також модернізації і продовження ресурсу балістичних ракет підводних човнів (БРПЧ Трайдент-ІІ Д-5) внаслідок їх тривалої експлуатації. Вони також зробили висновок, що радикальне за останні 20 років скорочення парку стратегічних бомбардувальників, зокрема внаслідок неприйнятної вартості проєктів², дає підстави розглядати розвиток повітряної компоненти американської ядерної тріади як малоперспективний [8].

Політика РФ щодо розвитку СЯС. Сучасна ядерна політика Російської Федерації як складник офіційної політики воєнної безпеки держави визначена в законі «Про оборону», Воєнній доктрині, а також у закритих для публічного обговорення «Основах

²США відмовилися від виробництва В-2 через неприйнятну вартість (2,1 млрд дол. США за літак).

державної політики в галузі ядерного стримування до 2020 року». Згідно із зазначеними воєнно-доктринальними документами ядерні озброєння та їхній розвиток залишаються одним із пріоритетів держави, що передбачає подальшу розбудову наземної, морської та повітряної компонент ядерної тріади.

Довідково. Станом на 1.03.2013 р. Російська Федерація має на озброєнні **492** розгорнутих й **900** сумарно розгорнутих і нерозгорнутих стратегічних носіїв (включаючи пускові установки МБР, БРПЧ і важкі бомбардувальники), з **1480** розгорнутими стратегічними ядерними боєголовками [5].

Реалізуючи зазначену політику, Росія демонстративно акцентує увагу на традиційному варіанті ядерного стримування. Зокрема, почавши розробку нової МБР важкого типу й намітивши уведення до ладу 8 нових і модернізованих ПЧАРБ з БРПЧ «Булава-30», Росія, на думку автора, має на меті наблизитися у середньостроковій перспективі за якісними показниками до паритету зі США в сухопутній і морській компонентах ядерної тріади.

Політика КНР щодо розвитку СЯС. КНР є єдиною з усіх держав-членів «ядерного клубу» (США, Росія, Велика Британія, Франція та Китай), яка, з одного боку, має беззастережні зобов'язання про незастосування ядерної зброї першою, (хоча аналітики Пентагону у щорічних доповідях про військовий потенціал Китаю стверджують про відсутність будь-яких «ознак» дотримання таких зобов'язань офіційним Пекіном), але з іншого – не надає жодної фактичної офіційної інформації про свої ядерні сили і програми їхнього розвитку. Що стосується інформації в китайських ЗМІ, то вся вона, на думку автора, вкрай заідеологізована і спрямована на «внутрішнього споживача».

Довідково. Останніми роками в китайських ЗМІ оприлюднювалася інформація, що КНР має **2350–3500** од. ядерної зброї й середньорічне виробництво ядерних боєголовок нібито сягало більше **200** од. (однак різниця у більш ніж 1 тис. боєзарядів змушує скептично ставитися щодо її цінності).

Офіційна китайська пропаганда під час святкування 60-річчя КНР у 2009 р. з великим пафосом заявляла про грандіозні успіхи у розвитку морської та сухопутної компонент ядерної тріади. Окрема увага була присвячена політиці Китаю щодо захисту ЯЗ від превентивного ядерного нападу. Зокрема зазначало-

ся, що інженери Другого артилерійського корпусу НВАК закінчили проект «підземна Велика стіна», проривши тунелі загальною довжиною 3000 миль, і тепер Китай зможе «витримати ядерний удар», «мріям про незалежність Тайваню прийшов кінець» і причин «побоюватися вирішальної битви зі США» у Пекіна більш немає [9].

Зважаючи на відсутність офіційних китайських даних, звернімося до американських і російських впливових джерел щодо сучасного стану китайських СЯС та перспектив їхнього розвитку.

У щорічній доповіді Пентагона про китайську військову міць (*Military and Security Developments Involving the People's Republic of China 2012*) відзначається, що «в розвитку СЯС Китай буде як і раніше дотримуватися своєї концепції обмеженого стримування й відмови від пошуку паритету зі США». «Кількість китайських МБР усіх типів оцінюється в **50–75 од.** (кількість ракет і ПУ ідентична), **БРСД (3000–5500 км) – 5–20 од., БРСД (1000–3000 км) – 75–100, РМД (до 1000 км) – 1000–1200 од.** (200–250 ПУ). Крім того, є **40–55 комплексів** крилатих ракет наземного базування (**КРНБ**) з **200–500 ракетами** дальністю понад 1500 км» [10].

Слід зазначити, що до 2013 р. американська сторона не виявляла особливої стурбованості розвитком ядерного потенціалу КНР. Ситуація змінилася після подання нових даних розвідкою США Конгресу наприкінці 2012 р. Зокрема, аналіз інфраструктури, включно із системою тунелів і передбачуваними місцями розташування пускових установок Китаю, дозволяє говорити про цифри на порядок більші, ніж вважалося раніше³. Крім того, аналіз отриманих розвідкою США даних про сили ядерного стримування НВАК дав змогу спрогнозувати сценарії можливого ядерного конфлікту між США і Китаєм. Результати цього прогнозу американців вельми стривожили. Як наслідок, 2 січня 2013 р. президент США Барак Обама підписав закон, що дозволяє, у разі потреби, застосувати ядерну зброю для знищення китайської системи тунелів [11].

Американська сторона дуже ретельно вивчає всі компоненти китайської ядерної тріади. Показовими, на думку автора, є оцінки **Федерації американських учених (Federation of American Scientists – FAS)**, які були зроблені за результатами аналізу щорічних доповідей Пентагона про китайську військову

³ Раніше вважалося, що ця країна має у своєму розпорядженні ядерні заряди кількістю від 200 до 300 од.

міць. Зокрема, експерти *FAS* проявляють певний скептицизм щодо результатів випробувань новітніх зразків китайської ядерної зброї, однак відзначають, що «хоча розвиток ядерного потенціалу КНР стикається із серйозними проблемами, китайці не квапляться досягти швидкого прогресу й закладають програми на десятиліття. Деякий прогрес в окремих зразках зброї вражає, але до комплексного застосування такої зброї мине ще немало часу» [12].

Росія виявляє не меншу, ніж США, стурбованість зростаючою ядерною міццю Китаю, оскільки більшість стратегічних і критично важливих адміністративно-політичних та військових об'єктів її Східного регіону перебувають у межах досяжності китайських МБР і БРСД. Кількісні характеристики ядерного потенціалу КНР, за оцінками російських спеціалістів (зокрема колишнього глави Головного штабу і нинішнього консультанта командувача РВСП ЗС РФ, генерал-полковника у відставці Віктора Єсіна), наближаються до 1600–1800 ядерних зарядів [11].

За якісними показниками в розвитку морського ядерного потенціалу, російські експерти відзначають амбітні плани Пекіна щодо створення 5 нових ПЧАРБ (проект 094) і 2 ПЧАРБ (проект 093), які відповідатимуть характеристикам радянських ПЧАРБ початку 1970-х років і оснащатимуться потужними БРПЧ «Дзюйлан-2» з роздільною головною частиною (РГЧ), з трьома бойовими блоками по 90 кт кожний і дальністю стрільби (д.с.) понад 8 тис. км.

У розвитку сухопутної компоненти Китай активно експериментує з новими типами й модифікаціями систем зброї, приділяючи особливу увагу мобільним ракетним комплексам. Особливо це стосується комплексів «Дунфен-31А» (близько 20 од., д.с. до 11 тис. км), випробуванням перспективного «Дунфен-41», (твердопаливна БР з РГЧ, д.с. до 14 тис. км). **Прорив у розвитку китайських мобільних ракетних комплексів стався завдяки китайсько-білоруському партнерству та всебічній технічній допомозі Білорусі, зокрема в передачі Китаю унікальних технологій з виробництва й експлуатації важких багатовісних шасі та їх критичних вузлів.**

Китай, маючи на озброєнні близько 120 БРСД в ядерному оснащенні, як і більшість держав, що володіють БРСД, не розглядає можливості підключення до Договору про ракети середньої та малої дальності (РСМД). Офіційний Пекін переконаний, що БРСД в ядерному оснащенні є ефективним засобом стримування ймовірних противників.

Стратегічні пріоритети, №4 (29), 2013 р.

Що стосується повітряної компоненти ядерної тріади, то тут оцінки американських і російських експертів співпадають – стратегічна авіація КНР є найслабкішою й найменш розвиненою ланкою стратегічних ядерних сил.

Таким чином, непрозора політика Китаю щодо розвитку СЯС, скоріше за все, матиме подвійні стандарти. Офіційно не прагнучи досягнення ядерного паритету з розвиненими ядерними державами світу, Китай у середньостроковій перспективі продовжуватиме дотримуватися концепції обмеженого стримування, що передбачає створення загрози неприйнятних збитків ймовірному противнику і змушення його відмовитися від застосування ядерної зброї проти Китаю. Однак **у віддаленій перспективі, вважає В. Єсін, амбіційні довгострокові геополітичні плани Пекіна пов'язані з розвитком найсучаснішої ядерної тріади, яка за своїми якісними характеристиками не поступатиметься американським і російським аналогам.**

Специфіка відносин з питань ядерного стримування між провідними ядерними державами світу

США – Росія. У відносинах між США і РФ з питань ядерного стримування та стратегічного балансу сил існують такі головні проблеми: 1) вихід на паритет у «класичному» розумінні ядерного стримування, на принципах «рівності й однакової безпеки», через виконання положень Договору СНО-3; 2) жорстке ув'язування паритету між засобами ядерного стримування (ЗЯС) і ПРО; 3) ліквідація дисбалансу в запасах тактичної ядерної зброї (ТЯЗ) на фоні скорочення стратегічних наступальних озброєнь згідно з Договором СНО-3.

Розглядаючи **першу проблему**, слід зазначити, що специфіку відносин між США і Росією з ядерної проблематики можна коротко охарактеризувати як продовження політики відкритого діалогу, що склався за часів холодної війни між США і СРСР та був побудований на принципах *паритетності й прозорості* щодо розгорнутих стратегічних носіїв ядерної зброї.

За аналізом російських експертів (академік РАН С. Рогов), на 1 лютого 2011 р. у США було 1124 пускові установки (ПУ) МРБ і БРПЧ та важких бомбардувальника (ВБ) (кожний ВБ зараховується як 1 боєголовка – БГ), у т.ч. 882 розгорнуті ПУ. У Росії було 865 ПУ, у т.ч. 521 розгорнута. Договір СНО-3 встановлює межі у 800 ПУ, у т.ч. 700 розгорнутих. Таким

чином, американцям до 2017 р. треба ліквідувати 324 пускові установки, у т.ч. 182 розгорнуті. Росії ж треба скоротити усього 65 пускових установок. Що стосується розгорнутих ПУ, то Росія навіть може збільшити їхню кількість на 179 од. [13].

Нині, з огляду на нові правила підрахунку (за фактом, а не за квотою), ситуація по боеголовках трохи змінилася й дозволяє говорити про відносний ядерний паритет між Росією і США. Нагадаю, що Договір дозволяє мати 1550 розгорнутих БГ. У США за останні два роки кількість розгорнутих боезарядів скоротилася на 146 од. – із 1800 до 1654, у Росії на 57 од. – з 1537 до 1480.

Однак, як застерігає С. Рогов, у США зберігається досить значний зворотний потенціал (можливість зворотного завантаження знятих БГ), який за короткий час дозволяє у 2–2,5 рази збільшити кількість розгорнутих стратегічних ядерних зарядів. Тобто, «у найгіршому випадку американські СЯС можуть бути оснащені 4–4,5 тис. розгорнутих боеголовок. Що стосується Росії, то її зворотний потенціал ще тривалий час значно поступатиметься американському. Адже після зняття з озброєння важких МБР можливості Росії з «дозавантаження» будуть невеликі» [13].

За оцінкою експертів, США могли б вийти на передбачені Договором СНО-3 параметри протягом 1–2 місяців. Ще під час підписання договору СНО-3 президент США Б. Обама говорив, що договір його мало влаштовує і він готовий йти в питанні роззброювання далі, оскільки наявні ядерні потенціали надлишкові.

Така ситуація пояснюється тим, що, за розрахунками американських експертів, можна без шкоди для національної безпеки значно знизити ядерні потенціали, головне – уміло ними розпорядитися. Ще у 2009 р., як зазначає російський експерт А. Полунін, *FAS* опублікувала доповідь, присвячену формуванню нової ядерної доктрини США. Зокрема, в доповіді зазначається: «Щоб позбавити Росію здатності вести велику війну, досить уразити 12 ключових об'єктів російської економіки – підприємства «Газпрому», «Роснафти», «Русалу», «Норнікелю», «Сургутнафтогазу», «Євразу», «Северстали», а також німецької *E.ON* та італійської *Enel*. Доповідь робилася не для того, щоб показати неміч саме Росії. По суті, йшлося про те, що чим розвинутіша цивілізація, тим більш вона уразлива» [14]. Доречно нагадати, що подібні оцінки завдання неприйнятнього удару по США (зокрема по східному узбережжю держави, де сконцентрована більшість промислових і економічних

об'єктів країни) були зроблені радянськими експертами ще за часів холодної війни.

Однак американські і російські опоненти прискореного демонтажу ядерної зброї висловлюють слушні зауваження, що цей процес повинен відбуватися паралельно з іншими державами ядерного клубу. Крім того, Росія, зважаючи на глибоке і прогресуюче відставання від США у звичайних збройних силах, а також невирішеність проблеми ЄвроПРО, гальмує цей процес, оскільки навіть на параметри СНО-3 (тобто з урахуванням обов'язкової заміни застарілого ядерного озброєння на нове. – *Авт.*), за словами экс-міністра оборони РФ А. Сердюкова, вона «зможе вийти лише у 2028 році (по боезарядах у 1550 од. у 2018 році)» [15].

Щодо другої проблеми у відносинах між США і Росією – **ув'язування паритету між засобами ядерного стримування (ЗЯС) і ПРО**, якого вимагає Концепція стратегічної стабільності, то нині вона «не працює». Зокрема, з виходом США в односторонньому порядку у 2002 р. із Договору по ПРО та розгортанням у 2004 р. стратегічної ПРО на Алясці й у Каліфорнії, а також у зв'язку із проголошеними планами США щодо створення у 2010 р. третього позиційного району ПРО в Польщі й Чехії, російсько-американські відносини різко погіршилися.

У 2009 р., зважаючи на необхідність скорочення оборонних витрат, пов'язаних зі світовою фінансово-економічною кризою, Вашингтон переглянув підходи стосовно створення стратегічної ПРО, обмежившись 36 стратегічними перехоплювачами *GBI* (замість 1000, які дозволені Договором по ПРО). Також США відмовились від третього позиційного району розгортання в Східній Європі й скоротили інші програми стратегічної ПРО. Проте в нових підходах акцент був зроблений на європейську регіональну ПРО для перехоплення ракет середньої й малої дальності. Росія, шукаючи аргументи спонукати США відмовитися від плану розміщення ПРО в Європі, неодноразово наголошувала на можливості прийняття політичного рішення щодо розміщення ракетних комплексів «Іскандер» у Калінінграді.

Слід зауважити, що незважаючи на безстроковість дії Договору РСМД, існує чимало фактів його систематичного порушення як однією, так і іншою сторонами. Зокрема, необхідність проведення практичних випробувань при вдосконаленні систем регіональної ПРО США «підштовхнула» Вашингтон до створення на основі розгінних блоків РСД ракет-мішеней (д.с. від 1100 до 2000 км). Російська

Стратегічні пріоритети, №4 (29), 2013 р.

сторона, справедливо вважаючи це порушенням вимог статей I та VI Договору про РСМД, також вдалася до порушень. Так, за неофіційною інформацією, вона «продовжує роботи з інтеграцією високоточної дозвукової крилатої ракети Р-500 (версія радянської ракети дальньої дії ЗМ10 з дальністю польоту 2600 км), розгортання яких означає потенційне ураження цілей з високою точністю по всій Європі» [16].

Хоча підписання Договору СНО-3 і зняло напруження у відносинах США – РФ, у середньостроковій перспективі прийнятий Вашингтоном Адаптивний поетапний підхід передбачав розгортання після 2018 р. удосконалених перехоплювачів СМ-3 Блок 2Бі, які мали би здатність здійснювати «обмежене» перехоплення МБР Ірану. Такий розвиток подій викликав небезпідставну стурбованість Росії, бо цей проект міг стати підґрунтям для розгортання у майбутньому ешелонованої стратегічної ПРО США.

У березні 2013 р. офіційний Вашингтон заявив про відмову від четвертого етапу створення системи ПРО в Європі, який драгував і викликав найбільші заперечення з боку Росії. Замість цього, у зв'язку зі зростаючою ракетно-ядерною загрозою з боку КНДР, а також Ірану, США оголосили про зміни в американській програмі ПРО. Зокрема, Сполучені Штати вирішили розмістити на Алясці ще 14 ракет-перехоплювачів, установити другу РЛС у Японії й вивчити можливість створення на своїй території третьої бази протиракет шахтного базування. «Реструктуризація» проекту, як відзначив глава Пентагону Ч. Хейгел, не означає відмови від створення разом із союзниками по НАТО системи ПРО в Європі до 2018 р. [17].

Москва нові ініціативи США сприйняла доволі скептично. Серед представників російської політичної еліти поширена думка, що навіть усічена система ЄвроПРО може бути загрозою ядерному потенціалу Росії. Зокрема, заступник міністра російського МЗС Сергій Рябков вважає, що «плани з розгортання додаткової кількості важких ракет-перехоплювачів системи *GVI* на Алясці й у Каліфорнії – це <...> істотне нарощування здатностей США у сфері ПРО» [17].

Крім того, є справедливі зауваження російських експертів про те, що США порушують вимоги ст. XIII Договору СНО-3 і разом з ядерними союзниками створюють собі умови для досягнення військово-технічної переваги в зазначеній галузі. Зокрема, американці здійснюють не заявлений на момент підписання Договору про СНО (08.04.2010) продаж

БРПЧ «Трайидент-2» британським СЯС і беруть участь у модернізації ПЧАРБ типу «Венгард» з метою забезпечення можливості використання зазначених ракет. Також США на момент підписання Договору про СНО приховали свою участь у програмі «Саксесор» («Спадкоємець») щодо створення нової британської ПЧАРБ із розробкою універсального ракетного відсіку для ракет «Трайидент-2» [5].

Третьою проблемою у відносинах між США і РФ із зазначеної проблематики є **ліквідація дисбалансу в запасах тактичної ядерної зброї (ТЯЗ)**. США виявляють підвищену зацікавленість у її якнайскорішому вирішенні та вважають, що в сучасних умовах наявність на озброєнні ТЯЗ має суто символічний характер, насамперед для надання гарантій захисту європейським союзникам. Відтак у планах США – повністю виключити завдання із застосування ТЯЗ у ВМС (шляхом ліквідації всіх КРМБ), але зберегти такі функції для ВПС.

Росія, навпаки, надає своїй ТЯЗ стратегічного значення і розглядає її як головний фактор забезпечення військового балансу на європейському ТВД, пов'язуючи це зі значним дисбалансом у звичайних видах зброї порівняно із ЗС НАТО в Європі та зростаючим відставанням від США у стратегічних наступальних і високоточних озброєннях.

США – Кумай. У відносинах між США і Китаєм з питань ядерного стримування існують такі проблеми: 1) асиметричність відносин взаємного ядерного стримування; 2) неможливість використання класичного ведення переговорів через політичну двозначність можливого використання СЯС, що пов'язано з регіональними сценаріями конфліктів в АТР, а також відсутністю зобов'язань Китаю щодо розвитку систем РСМД; 3) відсутність транспарентності з боку Китаю щодо наявних засобів ядерного стримування.

Найважливішим політичним аспектом у відносинах ядерного стримування між США та Китаєм став, на переконання автора, перегляд Вашингтоном стратегічних орієнтирів у галузі оборонного планування. Так, Китай був поставлений в один ряд з Іраном і є основним політичним фігурантом у створенні «стратегічних проблем» національним інтересам США на найближчу та середньострокову перспективу.

Розглядаючи першу проблему, слід зазначити, що значна перевага в **асиметрії відносин взаємного ядерного стримування між США і КНР** сьогодні на боці Вашингтона. Але ця асиметричність пов'язана не стільки

з кількістю ядерних БГ, скільки з можливостями засобів доставки. Зокрема, за окремими оцінками авторитетних експертів (академік РАН С. Рогов), «лише 40–50 ядерних боезарядів технічно можуть бути доставлені до американської території (Аляска, Гаваї, штати Тихоокеанського узбережжя)» [13]. Посилює асиметричність відносин між цими країнами політика США щодо активізації дій американської ПРО і додаткове розгортання стратегічних високоточних систем в АТР. Це пов'язане передусім з імовірністю нарощування ядерних сил КНР. Проте відсутність у китайців СПРН робить китайські ядерні сили досить уразливими у випадку превентивного удару США.

Іншим вагомим аргументом на користь переваги американських СЯС є морська компонента ядерної тріади США. За оцінками С. Рогова, завдяки ПЧАРБ, що постійно знаходяться в акваторії Світового океану, «США можуть завдати нищівного удару по КНР із підльотним часом 10–15 хвилин приблизно 130 БРПЧ, на яких розгорнуто більше 500 ядерних боеголовок» [13].

В цьому плані вести мову про адекватність ядерного стримування з боку морської компоненти Китаю поки що немає сенсу (вона знаходиться в стадії розбудови). Зокрема, нині КНР має лише 1 застарілий ПЧАРБ типу 092 з БРПЧ «Дзюйлан-1» (з д.с. до 1700 км), побудований ще на початку 1980-х років. Також необхідно звернути увагу на відсутність у китайської сторони практичного досвіду тактики ведення підводної війни.

Друга проблема – це ув'язка наявних засобів ядерного стримування з регіональними сценаріями конфліктів (Тайвань). Зокрема, плани використання американських ЗЯС в АТР, що пов'язані із завданням відбиття ракет КНДР і зобов'язаннями США щодо союзників (Тайвань, Японія, Південна Корея), не передбачають використання РСМД. У даному аспекті проблема полягає у можливості використання сторонами різних класів носіїв ЯЗ (США є державою-учасницею Договору РСМД, а КНР – ні). Тобто зазначена воєнно-політична мультистратегічна асиметрія вкрай ускладнює навіть підходи до переговорів з питань ядерного стримування між сторонами.

Щодо вірогідних сценаріїв подальшого розвитку взаємовідносин між США і КНР, то він відбуватиметься, скоріше за все, не за «лекалами» відносин, що історично склалися між колишнім СРСР та США. Головним протиріччям у відносинах тоді був ідеологічний чинник, зараз між США і Китаєм на передній план вийшов економічний чинник.

Якщо брати суто військовий аспект, то і тут сценарії відрізнятимуться. За часів холодної війни відносини взаємного ядерного стримування між СРСР і США будувалися на основі взаємного гарантованого знищення ударом у відповідь. Сучасні доктринальні положення США допускають можливість завдання превентивного удару, тоді як Китай взяв на себе беззастережне зобов'язання незастосування ядерної зброї першим. І хоча загроза превентивного удару США, разом із їхньою системою ПРО, стратегічно знецінює таке зобов'язання Пекіна, Китай може використати «асиметричний прийом» завдання непоправних втрат США. Зокрема, це може бути удар по американських базах в АТР, або по союзниках США у регіоні (маючи на увазі Японію, Тайвань, Південну Корею, Австралію, Сінгапур, Індонезію та Філіппіни).

Розв'язання третьої проблеми – **добитися транспарентності з боку Пекіна щодо наявних стратегічних ядерних сил** в оглядному майбутньому вбачається малоімовірним. Незважаючи на вражаючі успіхи в економіці, промисловості, технологіях та ін., Пекін усвідомлює рівень військово-технічного відставання Народно-визвольної армії Китаю (НВАК) від рівня надсучасних армій світу. Отже, йому потрібен час для впровадження довгострокових програм з технічної модернізації та переоснащення національних збройних сил. У цьому сенсі збереження інформації щодо наявного потенціалу китайських СЯС є своєрідним «запобіжником» від можливих провокативних конфліктів з боку держав, з якими національні інтереси Пекіна входять у протиріччя.

Таким чином, офіційний Вашингтон після опублікування Плану оборонної стратегії США (*Defence Strategic Review 2012*) вже не приховує, що перенесення «проекції сили» в АТР спрямоване передусім проти Пекіна. Як вбачається, головна мета цього плану – максимально стримати «геополітичні апетити» Китаю в регіоні, у т.ч. за рахунок потенційних можливостей стратегічних ядерних сил. Однак впровадження такої політики Вашингтоном (на тлі ймовірного продовження нарощування ядерних сил Пекіном) закладає підґрунтя для тривалого конфліктогенного потенціалу в регіональному і глобальному безпековому вимірі.

Росія – Китай. У відносинах між РФ і Китаєм з питань ядерного стримування, на думку автора, існують у дечому схожі проблеми, що й у відносинах між США і Китаєм, але вони мають свої ознаки та специфіку, а саме: 1) невизнання наявності відносин взаємного ядер-

ного стримування між сторонами (як, утім, й у відносинах США – КНР), але побудованих на принципах лояльності й запобігання відкритої конфронтації; 2) стурбованість Росії нарощуванням і зростаючими можливостями китайського потенціалу ядерного удару по європейській частині російської території.

Розглядаючи **першу проблему**, слід наголосити, що на відміну від США, у відносинах із Росією Китай прагне продемонструвати лояльність і позитивне ставлення до неї, жодним чином не допускаючи будь-яких кроків, що могли б сприйматися як конфронтаційні прояви. Своєю чергою офіційна Москва, активізуючи співробітництво з Пекіном через партнерство в рамках ШОС, також жадає його лояльності, пов'язаної передусім з її геополітичними проектами в Центральній Азії. Тобто зовні обидві країни не виявляють стурбованості розвитком стратегічних ядерних сил.

Щодо **другої проблеми** – нарощування та зростаючих можливостей китайського потенціалу ядерного удару по європейській частині території РФ, то відомі російські експерти попереджають, що незважаючи на видиме процвітання у російсько-китайському стратегічному партнерстві, перевага Росії у засобах ядерного стримування, яка нині компенсує асиметрію у звичайних збройних силах (насамперед сухопутних військ НВАК у північних округах КНР), вже у середньостроковій стратегічній перспективі може бути порушена. Так, академік РАН А. Арбатов зазначає, що «нарощування китайського потенціалу ядерного удару означатиме блокування російських переваг у ядерних засобах середньої дальності (авіації, КРМБ) і оперативно-тактичного класу», й не виключає, що з боку Китаю «частина з його 50 МБР націлена на європейську територію Росії, а на Сибір і Далекий Схід орієнтовані всі або більша частина із 60 БРСД, а також певна частина зі 150 ядерних ОТР і крилатих ракет наземного базування» [18].

Тобто, незважаючи на наявний позитивний розвиток взаємовідносин між Росією і Китаєм, обидві сторони у своїх гіпотетичних планах не виключають вірогідності регіонального конфлікту із застосуванням стратегічних ядерних сил.

Вплив ядерної політики провідних держав світу на міжнародну та регіональну безпеку, зовнішню та безпекову політику України

Зважаючи на те, що від реалізації геополітичних амбіцій провідних ядерних держав, а також розвитку ними ядерної зброї, засобів її

доставки, систем ядерного стримування (передусім ПРО), залежатиме розклад геополітичних сил у регіональному та субрегіональному вимірах, а це своєю чергою впливатиме на геополітичні союзи та рівні національних військових потенціалів держав, розвиток їхніх збройних сил і систем озброєння, оборонно-промислових комплексів (ОПК) тощо, зазначені процеси безпосередньо впливатимуть і на зовнішню та безпекову політику нашої держави.

Щодо місця України в цих процесах, то слід зазначити, що вже стало аксіомою, що країни з могутнім воєнним та економічним потенціалом намагаються відтворити у світі нові центри сили із залученням до їх орбіти держав найближчого оточення (окремо, у складі союзів чи субрегіональних утворень) або держав, що не мають чітко визначеного зовнішньополітичного курсу.

Тобто, впроваджуючи свою зовнішню і безпекову політику та реформуючи сектор безпеки і оборони, Україна повинна враховувати розклад геополітичних сил у світі, де головну роль відіграватимуть саме провідні ядерні держави світу та взаємовідносини між ними. Отже, якщо коротко охарактеризувати розвиток воєнно-політичної обстановки на середньострокову стратегічну перспективу, то йї будуть притаманні такі ознаки.

1. У глобальному вимірі:

– зміна характеру поляризації сил у світі продовжуватиме процеси перерозподілу військових потенціалів провідних центрів сили за рахунок приєднання до них військових потенціалів держав-союзників (або експансії потенціалів держав-сателітів);

– різке зростання бойових потенціалів нових центрів сили внаслідок швидкого економічного та промислово-технологічного зростання матиме значний вплив на їх геополітичні амбіції в регіональному вимірі;

– посилення стратегічних сил стримування новими ядерними центрами сили призведе до змін у стратегічному балансі сил, що підтримувався протягом останніх кількох десятиліть у класичному паритетному вигляді;

– розвиток можливостей сучасних систем високоточної зброї та ПРО матиме все більший вплив на процеси ядерного стримування між провідними центрами сили.

2. У регіональному вимірі:

• у Європі:

– розвиток елементів американської регіональної ПРО може стати підґрунтям для розгортання у майбутньому ешелонованої стратегічної ПРО США;

– реалізація планів США щодо створення європейської регіональної ПРО може

привести до розміщення російських ракетних комплексів у Калінінграді;

– вірогідність військових конфліктів з використанням звичайної зброї в регіоні зменшиться, непрямим підтвердженням цьому можна вважати плани США щодо зменшення своєї військової присутності в регіоні та зменшення витрат на оборону європейськими державами;

– негативне ставлення союзників по НАТО до американської тактичної ядерної зброї як до такої, що має суто символічний характер і не відповідає сучасним принципам ведення війни, збільшуватиме вірогідність її вивезення з регіону;

• **у Центральній Азії та АТР:**

– перенесення «проекції сили» США із Європи в Азію, зумовлене активізацією ядерних програм КНДР і різким зростанням військової могутності Китаю, збільшуватиме вірогідність військових конфліктів в АТР;

– зростання ядерних терористичних загроз з боку КНДР збільшуватиме концентрацію ПРО США та їх союзників у регіоні;

– зростання конфліктогенного потенціалу в АТР збільшуватиме проекцію сили Росії в регіоні за рахунок переоснащення російської морської ядерної компоненти;

– непрозора політика обмеженого ядерного стримування Китаю продовжуватиметься і засновуватиметься на розвитку сценаріїв ядерних асиметричних «відповідей» вірогідному противнику;

• **на Близькому Сході та Кавказі:**

– зростання ядерних терористичних загроз з боку Ірану спонукатиме США та союзницькі ядерні держави поєднувати зусилля щодо їх нейтралізації;

– різке загостренням воєнно-політичної обстановки в країнах регіону підвищуватиме увагу та збільшуватиме військово присутність США;

– реалізація політики перерозподілу сфер впливу в регіоні (особливо на пострадянському просторі) посилюватиме протистояння між США та РФ.

Враховуючи характерні ознаки розвитку майбутньої воєнно-політичної обстановки в глобальному та регіональному вимірах, впливи зазначених процесів на зовнішню та безпекову політику України, слід зазначити, що наша держава, впроваджуючи політику позаблоковості й усвідомлюючи, що прийняття рішення щодо зближення з будь-яким із перелічених центрів сили може різко погіршити відносини з іншими стратегічними партнерами, повинна паралельно займатися пошуком «компенсаторів», тобто механізмів/компромисів, що збалансують та пом'якшуватимуть двосторонні зовнішньополітичні відносини з іншими геополітичними акторами.

мів/компромисів, що збалансують та пом'якшуватимуть двосторонні зовнішньополітичні відносини з іншими геополітичними акторами.

Висновки

Сьогодні, як і півстоліття тому, центральним елементом проблематики міжнародної безпеки залишаються питання «ядерного стримування» та «ядерного нерозповсюдження». Проте, на відміну від традиційних варіантів, характерних для часів холодної війни, сучасні підходи стикаються зі складними процесами визначення паритету. При цьому основний дисбаланс пов'язаний із запровадженням новітніх технологій у галузі озброєнь і новітніми можливостями сучасних систем ПРО, здатних суттєво знижувати ефективність застосування ядерної зброї противником.

Доктринальні установки та стратегії ядерного стримування, що впроваджуються РФ, КНР і США, показують різне розуміння ними завдань збереження існуючого «статус-кво» в галузі ядерної безпеки. Це пов'язано з тим, що «вбудовування» тенденцій ядерного розповсюдження в систему викликів і загроз національній безпеці відбувається в контексті реалізації державних стратегічних цілей і завдань. Вони ж, своєю чергою, в усіх гравців різноспрямовані з усього спектра питань ядерного стримування, нерозповсюдження та роззброєння. Це фактично унеможливорює перспективи досягнення державами «ядерної трійки» стратегічного паритету і ставить під сумнів вірогідність переговорів з обмеження ядерної зброї у тристоронньому форматі в найближчому майбутньому. Втім, з огляду на особливу актуальність питань ядерного стримування, слід очікувати, що розвиток зовнішньополітичних, економічних і торговельних відносин РФ, КНР і США розглядатиметься політичним керівництвом цих держав у майбутньому багато в чому через призму ядерної проблематики.

Таким чином, зважаючи на тривожні тенденції в галузі ядерного роззброєння та враховуючи те, що взаємовідносини між провідними ядерними державами світу з питань ядерного стримування мають тенденцію до значних ускладнень і переростають у суттєву проблему забезпечення міжнародної безпеки у XXI ст., Україна як провідна держава-контрибутор ядерної безпеки в рамках співробітництва з ООН вправі ініціювати запровадження нових дієвих механізмів щодо забезпечення гарантії безпеки для держав, які

Стратегічні пріоритети, №4 (29), 2013 р.

відмовилися від своїх ядерних арсеналів і не входять у військові союзи. І це має бути закріплено в юридично зобов'язуючих міжнародних документах.

Список використаних джерел

1. *Политический реализм* // Википедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
2. *Красная звезда*. – 1993. – 13 января.
3. *Заява директора Департаменту США з питань політичного планування Дж. Саллівана на прес-конференції в Білому домі*. – 2013. – 15 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.novostimira.com.ua/news_40444.html
4. *Николаев С. США грозят странам-изгоям ударом возмездия* / С. Николаев // Утро.ru. – 2010. – 6 апреля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.utro.ru/articles/2010/04/06/885946.shtml>
5. *Вильданов М. Еще раз о тринадцатой статье* / М. Вильданов // Независимое военное обозрение. – 2013. – 26 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nvo.ng.ru/concepts/2013-04-26/1_13article.html
6. *Резолюция о Совете и Согласии сената США на ратификацию нового Договора СНВ, п. b) Понимания. (Разъяснения)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iss-atom.ru/articl_iss/senat_usa_snv.pdf
7. *Обама пообещал Конгрессу продолжить разоружение Америки* // ПОЛИТ.РУ. – 2013. – 13 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polit.ru/news/2013/02/13/congress/print/>
8. *Иванов В. Стратегические ядерные силы США – траектория падения* / В. Иванов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://alternathistory.org.ua/strategicheskie-yadernye-sily-ssha-traektoriya-padeniya>
9. *Брет Стивенс. Сколько у Китая ядерных вооружений?* (The Wall Street Journal, США) / Стивенс Брет // Голос России. – 2011. – 25 октября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rus.ruvr.ru/2011/10/25/59331173/>
10. *Кашин В. Новое в ежегодном докладе Пентагона о военной мощи КНР* / В. Кашин // Перископ-2. Новости ОПК и ВТС России. – 2012. – 1 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://periscope2.ru/2012/06/01/5991/>
11. *Американців налякав сценарій ядерної війни з Китаєм* // Військова панорама. – 2013. – 14 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wartime.org.ua/4798-amerikancv-nalyakav-scenary-yadernoyi-vyni-z-kitayem.html>
12. *US Navy Intel Chief Discusses China's Military Advances* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.defenceiq.com/air-land-and-sea-defence-services/articles/us-navy-intel-chief-discusses-china-s-military-ad/>
13. *Рогов С. Россия и США : неизбежна ли новая конфронтация?* / С. Рогов // Независимое военное обозрение. – 2012. – 1 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nvo.ng.ru/concepts/2012-02-17/1_rf_usa.html
14. *Полунин А. Россия теряет ядерный щит* / А. Полунин // Свободная пресса. – 2013. – 1 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svpressa.ru/politic/article/63887/?regnum=1>
15. *Вильданов М. Сокращение СНВ как стратегическая уловка* / М. Вильданов // Независимое военное обозрение. – 2012. – 10 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nvo.ng.ru/concepts/2012-02-10/1_snv.html
16. *«Искандеры» и договор РСМД* // Военное обозрение. – 2012. – 28 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://topwar.ru/11831-iskandery-i-dogovor-rsmd.html>
17. *Противоракетная оборона* // «ПИР-Центр», Центр политических исследований России. Ядерный Контроль. – 2013. – Вып. № 4. – 11–27 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pircenter.org/mailouts/view-letter/mailout_id/1/letter_id/206
18. *Арбатов А. Большой стратегический треугольник* / А. Арбатов // Независимое военное обозрение. – 2012. – 2 ноября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nvo.ng.ru/concepts/2012-11-02/1_triangle.html